



**Vlaamse betrokkenheid bij internationale  
besluitvorming over duurzame ontwikkeling**  
Conclusies en aanbevelingen

**Karoline Van den Brande**

Instituut voor Internationaal en Europees Beleid (K.U.Leuven)

December 2011 – Working Paper n° 32

Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is een van de veertien steunpunten voor beleidsrelevant onderzoek die door de Vlaamse Regering zijn opgericht in januari 2007. De steunpunten verrichten zowel kortlopend als langlopend onderzoek, relevant voor verschillende beleidsdomeinen. Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is samengesteld uit vier onderzoeksgroepen van drie universiteiten (GEGSD-KUL, HIVA-KUL, MEKO-VUB en CDO-UGent).

Contact:

Secretariaat Steunpunt Duurzame Ontwikkeling  
Katholieke Universiteit Leuven  
HIVA - Onderzoeksinstituut voor de Arbeid en Samenleving  
Parkstraat 47 – Bus 5300  
B – 3000 Leuven  
Tel.: (32) 016 32 31 28  
Fax: (32) 016 32 33 44  
E-mail: [SteunpuntDO@kuleuven.be](mailto:SteunpuntDO@kuleuven.be)  
Website: [www.steunpuntdo.be](http://www.steunpuntdo.be)

Deze paper werd geschreven als onderdeel van project 4, ‘Het Vlaamse duurzame-ontwikkelingsbeleid en multilaterale besluitvorming’.

E-mail: [karoline.vandenbrande@soc.kuleuven.be](mailto:karoline.vandenbrande@soc.kuleuven.be)



Vrije Universiteit Brussel



## Inhoud

<b>1. Opzet van het project .....</b>	<b>1</b>
1.1 <i>Probleemstelling .....</i>	1
1.2 <i>Doctoraatsonderzoek.....</i>	2
1.3 <i>Output van het onderzoek.....</i>	5
<b>2. Conclusies omtrent de Vlaamse betrokkenheid .....</b>	<b>7</b>
2.1 <i>Kanalen tot Europese en mondiale besluitvorming .....</i>	7
2.1.1 <i>Nationale besluitvorming als de basis .....</i>	7
2.1.2 <i>De nationale delegatie: aanzienlijke opportuniteiten .....</i>	8
2.1.3 <i>Raad van Ministers: verplichte afwisseling.....</i>	9
2.1.4 <i>Vlaamse vertegenwoordigingen: goodwill en gewoonte.....</i>	10
2.1.5 <i>Lobbyen bij de Europese instellingen: weinig toegevoegde waarde.....</i>	10
2.1.6 <i>Oprichting van een subnationaal informatiekantoor: niet essentieel.....</i>	11
2.1.7 <i>Deelnemen in netwerken als (niet-)essentieel kanaal.....</i>	12
2.2 <i>Een aantal aandachtspunten.....</i>	12
2.2.1 <i>Een minimum niveau aan politieke wil, middelen en capaciteit .....</i>	12
2.2.2 <i>Beperkingen van de (inter)nationale context .....</i>	13
<b>3. Aanbevelingen .....</b>	<b>14</b>
3.1 <i>Vlaamse coördinatie over internationaal duurzameontwikkelingsbeleid.....</i>	14
3.2 <i>Een samenwerkingsakkoord voor internationaal duurzameontwikkelingsbeleid? .....</i>	15
3.3 <i>Huidige praktijken voortzetten voor CSD en verbeteren voor AMSDE- en EU SDO-proces.....</i>	16
3.4 <i>Actualisering Samenwerkingsakkoord Raad van Ministers.....</i>	16
3.5 <i>Vlaamse attaché in New York .....</i>	16
3.6 <i>Lobbyen bij de Europese Commissie .....</i>	17
3.7 <i>Deelname in netwerken.....</i>	17
<b>Referenties.....</b>	<b>18</b>

Deze working paper maakt deel uit van project 4 van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling dat gaat over 'het Vlaamse duurzameontwikkelingsbeleid en multilaterale besluitvorming'. De paper vormt de laatste working paper van het project en omvat conclusies en aanbevelingen omtrent de Vlaamse betrokkenheid bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling.

## 1. Opzet van het project

### 1.1 Probleemstelling

Dit project heeft de betrokkenheid van Vlaanderen bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling bestudeerd. Net als heel wat andere subnationale overheden wil Vlaanderen een rol spelen op het internationale toneel omtrent duurzame ontwikkeling. Zoals minister-president Kris Peeters het formuleert in de meest recente beleidsnota Algemeen Regeringsbeleid (2009-2014): Vlaanderen wil “meer zichtbaarheid, meer aanwezigheid en meer beleid van Vlaanderen in Europa en op mondiaal vlak rond duurzame ontwikkeling” (Peeters, 2009, p. 28). Vlaanderen is immers intern bevoegd voor duurzame ontwikkeling en voor heel wat specifieke beleidsthema's die nauw verbonden zijn aan het thema en de Belgische institutionele context (meer specifiek het *in foro interno, in foro externo* principe) laat toe dat Vlaanderen een buitenlands (of extern) beleid voert voor zulke beleidsthema's waarvoor het intern bevoegd is. Dat maakt de Belgische subnationale overheden unieke subnationale spelers in Europa (en in de wereld). Er zijn weinig andere subnationale overheden die over een even breed gamma aan mogelijkheden beschikken om een buitenlands beleid te voeren. Bovendien kan een duurzameontwikkelingsbeleid niet losgekoppeld worden van de internationale context waarin het gevoerd wordt. Duurzame ontwikkeling heeft een specifieke internationale dimensie: het wordt grotendeels gevormd op het internationale niveau door internationale organisaties zoals de VN, de OESO en de EU. De overheden op de lagere niveaus staan in voor de uitvoering ervan. Het opvolgen van internationaal beleid en internationale trends inzake duurzame ontwikkeling is dus cruciaal voor het voeren van een duurzameontwikkelingsbeleid.

De betrokkenheid van Vlaanderen in internationale besluitvorming omtrent duurzame ontwikkeling is echter niet vanzelfsprekend. Subnationale overheden worden zelden erkend als onderhandelingspartners in internationale organisaties. Ze zijn bijgevolg niet direct vertegenwoordigd in de onderhandelingen die plaatsvinden in het kader van die organisaties. De actoren die deelnemen aan besluitvormingsprocessen van die organisaties zijn hoofdzakelijk nationale overheden, als vertegenwoordigers van soevereine staten. Zelfs in de EU, waar subnationale overheden erkend worden als belangrijke actoren, is hun rol beperkt. Het speciaal daarvoor opgerichte Comité van de Regio's heeft slechts een adviserende taak en andere opportuniteiten die toegang moeten bieden aan subnationale overheden hangen af van de garanties die hun geboden worden op nationaal niveau, dus in de lidstaat zelf. Bijvoorbeeld, sinds 1993 kunnen de EU-lidstaten in de Raad van Ministers vertegenwoordigd worden door subnationale ministers, wanneer die ministers nationale belangen verdedigen en een nationaal standpunt verkondigen. Dat leidde echter voor slechts sommige subnationale overheden (bv. in België, Duitsland en Oostenrijk) tot meer toegang, omdat maar een aantal EU-lidstaten hun vertegenwoordiging door subnationale ministers intern mogelijk maakten en vastlegden in een formele of informele overeenkomst. Subnationale overheden zoals Vlaanderen moeten andere wegen gebruiken dan directe vertegenwoordiging om betrokken te zijn in internationale besluitvorming, en dat vormde de kern van het onderzoek van project 4.

Binnen het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling maakte project 4 deel uit van cluster 1 over 'Governance voor duurzame ontwikkeling in Vlaanderen'. Het project werd opgebouwd rond een structuur bestaande uit vier componenten, die elk aan bod zijn gekomen gedurende het onderzoek naar de Vlaamse betrokkenheid bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling. De vier onderzoekscomponenten waren:

1. analyse van de Vlaamse beleidspraktijken in internationale instellingen
2. analyse van de intra-Belgische arrangementen m.b.t. duurzame ontwikkeling en internationale instellingen
3. comparatieve analyse van de rol van subnationale overheden in internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling
4. analyse van de Vlaamse capaciteitsbehoeften

## 1.2 Doctoraatsonderzoek

Het onderzoek voor project 4 werd opgevat als een doctoraatsonderzoek en een typisch doctoraatstraject werd gevolgd. Dat had tot gevolg dat het te voeren onderzoek over een periode van vijf jaar zou lopen en dat de voornaamste output van het onderzoek (inclusief beleidsaanbevelingen) pas voorzien zou kunnen worden aan het einde van het project. Deze paper vormt daar een onderdeel van.

Bij de aanvang van het project werd gekozen om te focussen op drie internationale settings die onderhandelingsprocessen of discussies hebben opgezet over duurzame ontwikkeling. Het betreft de VN, de OESO en de EU. Meer specifiek werden de duurzameontwikkelingsprocessen geanalyseerd van de Commissie Duurzame Ontwikkeling van de VN (*Commission on Sustainable Development*, CSD), de jaarlijkse vergadering van duurzameontwikkelingsexperten van de OESO (*Annual Meeting of Sustainable Development Experts*, AMSDE) en de EU wat betreft de Europese onderhandelingen over de Europese Strategie Duurzame Ontwikkeling (EU SDO). Voor elk van die internationale settings en processen werd een specifieke tijdsperiode gekozen om te bestuderen. Voor CSD werd de periode 1993-2009 onderzocht, voor AMSDE de periode 2005-2010 en voor het EU SDO-proces de periode 1999-2009.

Het doctoraatsonderzoek is opgebouwd rond vier onderzoeksvragen:

1. Hoe verloopt de internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling in de CSD, de AMSDE en de EU?
2. Hoe wordt in het federale België internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling in de CSD, de AMSDE en de EU gecoördineerd tussen de Belgische overheden (federaal en subnationaal)?
3. Welke routes en kanalen gebruikt Vlaanderen om betrokken te zijn in internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling in de CSD, de AMSDE en de EU?
4. Waarom gebruikt Vlaanderen een bepaalde route of kanaal om betrokken te zijn in internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling in de CSD, de AMSDE en de EU?

De data voor project 4 is verzameld via observaties, interviews, een analyse van overheidsdocumenten en een studie van academische literatuur. De dataverzameling heeft plaatsgevonden tussen januari 2007 en oktober 2011. De observaties zijn uitgevoerd als lid van de Vlaamse delegatie voor internationale vergaderingen. Op die manier heb ik het hele multi-level besluitvormingproces kunnen observeren voor de cyclus van CSD-16/17 (2008 en 2009), voor de jaarlijkse vergadering van AMSDE in 2009 en 2010, en voor de EU-discussies omtrent het tweede voortgangsrapport van de Europese Commissie dat is uitgebracht in 2009. In totaal zijn 65 interviews afgenomen met experts inzake duurzame ontwikkeling op Vlaams (33), federaal (10), Europees (10), OESO (2) en VN-niveau (2) en met niet-gouvernementele actoren (8). Voor een lijst van observaties en interviews, zie Van den Brande (2012c).

Om de vier onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden werd in het doctoraat een conceptueel en theoretisch kader uitgewerkt (hoofdstukken 2 en 3). In deze working paper geef ik een kort overzicht van een aantal belangrijke aspecten, die nuttig kunnen zijn voor het begrip van de rest van de paper.

Het **conceptueel kader** van het doctoraat ontwikkelt twee typologieën van routes en kanalen die subnationale overheden kunnen gebruiken om betrokken te zijn bij internationale besluitvorming, meer specifieke *Europese* en *mondiale* besluitvorming. Een *route* wordt geïnterpreteerd als een weg die een subnationale overheid volgt om betrokken te zijn op het internationale niveau. Elke route omvat een of meerdere *kanalen*, wat specifieke voorbeelden zijn van de route. Het gebruik van het concept route laat toe om een onderscheid te maken tussen kanalen die samenwerking van de subnationale overheid met de nationale overheid impliceren (intrastatelijke kanalen) en kanalen die inhouden dat de subnationale overheid de nationale overheid omzeilt (extrastatelijke kanalen). De typologieën zijn gebaseerd op het werk van Geeraerts et al. (2004: 15) en bouwen er ook op voort. Ze worden gebruikt voor de analyse van de Vlaamse betrokkenheid in internationale processen over duurzame ontwikkeling.

De eerste typologie focust op *Europese* besluitvorming en bestaat uit twee routes (namelijk een intrastatelijke en extrastatelijke route) en verscheidene kanalen. Tabel 1 illustreert de typologie van routes en kanalen.

**Tabel 1** Typologie van subnationale routes en kanalen tot Europese besluitvorming

INTRASTATELIJK	EXTRASTATELIJK
Participatie in nationale besluitvorming omtrent EU-onderhandelingen	Benadering van de Europese Commissie
Participatie in de nationale delegatie voor EU-onderhandelingen	Benadering van het Europees Parlement
Vertegenwoordiging van de lidstaat in de Raad van Ministers van de EU	Benadering van het Comité van de Regio's
Aanstelling van een subnationale attaché bij de nationale permanente vertegenwoordiging bij de EU	Oprichting van een subnationaal informatiekantoor in Brussel
	Participatie in Europese transnationale netwerken van subnationale overheden

De tweede typologie focust op de *mondiale* besluitvorming en omvat vier routes, met elk een aantal kanalen. Tabel 2 illustreert de typologie van routes en kanalen.

**Table 1.** Typologie van subnationale routes en kanalen tot mondiale besluitvorming

	INTRASTATELIJK	EXTRASTATELIJK
INTRA-EUROPEES	<p><b>Multi-level route</b></p> <p>Participatie in nationale besluitvorming omtrent Europese en mondiale onderhandelingen</p> <p>Participatie in de nationale delegatie voor Europese en mondiale onderhandelingen</p> <p>Vertegenwoordiging van de lidstaat in de Raad van Ministers van de EU</p> <p>Aanstelling van een subnationale attaché bij de nationale permanente vertegenwoordiging bij de EU</p>	<p><b>Europese route</b></p> <p>Benadering van de Europese Commissie</p> <p>Benadering van het Europees Parlement</p> <p>Benadering van het Comité van de Regio's</p> <p>Oprichting van een subnationaal informatiekantoor in Brussel</p> <p>Participatie in Europese transnationale netwerken van subnationale overheden</p>
EXTRA-EUROPEES	<p><b>Nationale route</b></p> <p>Participatie in nationale besluitvorming omtrent mondiale onderhandelingen</p> <p>Participatie in de nationale delegatie voor mondiale onderhandelingen</p> <p>Aanstelling van een subnationale attaché bij de nationale permanente vertegenwoordiging bij een mondiale organisatie</p>	<p><b>Directe route</b></p> <p>Oprichting van een subnationaal informatiekantoor dichtbij de hoofdzetel van een mondiale organisatie</p> <p>Participatie in mondiale transnationale netwerken van subnationale overheden</p>

In totaal kunnen er vier intrastatelijke kanalen onderscheiden worden:

1. Participatie in nationale besluitvorming
2. Participatie in de nationale delegatie
3. Vertegenwoordiging van de lidstaat in de Raad van Ministers van de EU
4. Aanstelling van een subnationale attaché bij de nationale permanente vertegenwoordiging

Daarnaast zijn er ook vijf extrastatelijke kanalen:

1. Benadering van de Europese Commissie
2. Benadering van het Europees Parlement
3. Benadering van het Comité van de Regio's
4. Oprichting van een subnationaal informatiekantoor
5. Participatie in netwerken van subnationale overheden

Het **theoretische kader** van het doctoraat werkt een toolbox uit van factoren die kunnen verklaren waarom een subnationale overheid kiest om een bepaalde route of kanaal te gebruiken. De toolbox wordt weergegeven in tabel 3. De tabel illustreert ook welke indicatoren wijzen op het voorkomen van een verklarende factor.

**Tabel 3** Verklarende factoren en indicatoren

VERKLARENDE FACTOR	INDICATOREN
Factor 1. Logica van gevolgen	<ul style="list-style-type: none"> <li>- strategische keuze</li> <li>- kosten en baten</li> <li>- de institutionele context: vb. nationaal, Europees, mondiaal</li> </ul>
Factor 2. Logica van verwacht gedrag	<ul style="list-style-type: none"> <li>- loyaal handelen ten opzichte van de federale overheid / de nationale context</li> <li>- bijdragen aan nationale processen</li> </ul>
Factor 3. Padafhankelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> <li>- gewoonte</li> <li>- traditie</li> <li>- onderlinge afhankelijkheid</li> </ul>
Factor 4. Duurzame ontwikkeling	<ul style="list-style-type: none"> <li>- duurzame ontwikkeling</li> </ul>
Factor 5. Politieke context	<ul style="list-style-type: none"> <li>- homogeniteit van regeringscoalities (subnationaal-federaal)</li> <li>- politiek gewicht</li> </ul>
Factor 6. Identiteitspolitiek	<ul style="list-style-type: none"> <li>- ‘voor Vlaanderen’</li> <li>- aanwezig zijn</li> <li>- zichtbaar zijn</li> <li>- erkenning en legitimering vinden</li> <li>- persoonlijkheid creëren</li> </ul>
Factor 7. Persoonlijkheden	<ul style="list-style-type: none"> <li>- individuen</li> </ul>

De ontwikkeling en de toepassing van het conceptueel en theoretisch kader wordt uitgebreid besproken in het doctoraat (Van den Brande, 2012c). Beide laten toe dat de onderzoeksvragen op een gestructureerde en analytische manier beantwoord worden.

### 1.3 Output van het onderzoek

Gedurende het onderzoek werden voorlopige onderzoeksresultaten voorgesteld aan de Vlaamse overheid via zes beleidsgerichte working papers:

- **Working paper 4** ontwikkelt een conceptueel kader voor het onderzoek en vertrekt van de literatuur rond *multi-level governance*. Centraal staat de rol die subnationale overheden kunnen spelen in besluitvorming over duurzame ontwikkeling (Van den Brande et al., 2008).
- **Working paper 12** bespreekt nauwkeurig hoe Vlaanderen betrokken was bij het besluitvormingsproces inzake CSD-16 en onderzoekt het besluitvormingsproces op het Vlaamse, het nationale, het Europese en het VN-niveau (Van den Brande, 2009b).
- **Working paper 14** bouwt verder op de vorige working paper en schetst de routes die Vlaanderen heeft gebruikt om betrokken te zijn bij het multi-level besluitvormingsproces inzake de CSD-16/17 cyclus (Van den Brande, 2009a).
- **Working paper 21** analyseert de Vlaamse betrokkenheid bij de mondiale discussies over duurzame ontwikkeling in de VN (CSD) en de OESO (AMSDE). De paper bespreekt het belang van deze discussies voor Vlaanderen, de Vlaamse opvolging van deze discussies, de Vlaamse betrokkenheid bij deze discussies en wat dit alles betekent voor de aanwezigheid, zichtbaarheid en beleidsimpact van Vlaanderen op het mondiale niveau (Van den Brande, 2010).

- **Working paper 24** heeft als centrale onderzoeksvraag: hoe wordt in een federaal land zoals België samengewerkt tussen de federale overheid enerzijds, en de subnationale overheden anderzijds, rond een beleidsdomein dat samenwerking tussen overheden als een van zijn kernprincipes heeft en dat door zijn internationale karakter ook aanzet tot intergouvernementele samenwerking? De paper bestudeert de samenwerkingspraktijken voor de drie internationale besluitvormingssettings, namelijk de CSD, de AMSDE en de EU. Meer specifiek wordt gekeken naar samenwerkingsarrangementen op vier domeinen, namelijk het nationaal overleg, de vertegenwoordiging en de samenstelling van de nationale delegatie, de verspreiding van informatie en de geschillenprocedure (Van den Brande, 2011c).
- De voorlaatste **working paper** van project 4 analyseert de betrokkenheid van Vlaanderen in het Europese besluitvormingsproces inzake de EU SDO (tussen 1999 en 2009). De empirische analyse in de paper bestaat uit drie delen: een deel over het Europese besluitvormingsproces inzake de EU SDO, een deel over hoe in België werd samengewerkt tussen de federale overheid en de subnationale overheden (dat deel bouwt verder op working paper 24) en een deel over de routes en kanalen die Vlaanderen heeft gebruikt om betrokken te zijn in het Europese besluitvormingsproces over de EU SDO (Van den Brande, 2011b).

Daarnaast werd nog gewerkt aan een aantal working papers die gerelateerd zijn aan het onderzoek van project 4:

- **Working paper 3** (i.s.m. project 3) bouwt voort op het conceptueel kader van project 4 (zie ook working paper 4) en past het toe op een concrete case, namelijk nrg4SD of het *Network of Regional Governments for Sustainable Development* (Happaerts et al., 2008).
- **Working paper 18** (i.s.m. project 3) analyseert internationaal duurzameontwikkelingsbeleid en de invloed ervan op Vlaanderen, Noordrijn-Westfalen en Québec (Happaerts and Van den Brande, 2010).
- **IIEB working paper 42** (i.s.m. Tom Delreux) bespreekt het externe milieubeleid van de EU en gaat in detail in op het Europese besluitvormingsproces ter voorbereiding van de onderhandelingen in het kader van CSD en van UNFCCC (*United Nations Framework Convention on Climate Change*). De paper schenkt specifieke aandacht aan het systeem van *lead countries*, *lead negotiators* en *issue leaders* (Delreux and Van den Brande, 2010).

Voor de meeste van de working papers is een wetenschappelijke output voorzien via publicatie in (inter)nationale (peer reviewed) tijdschriften of boekhoofdstukken. Project 4 resulteerde in de volgende academische output: Van den Brande (2011a; 2012a; b), Van den Brande et al. (2011a; 2011b), Happaerts en Van den Brande (2011) en Happaerts et al. (2009; 2010; 2011).

Daarnaast heeft het onderzoek van project 4 geleid tot een academische publicatie in de vorm van een boek dat in het voorjaar van 2012 uitgegeven zal worden door de internationaal erkende uitgeverij Palgrave Macmillan. Het boek is samengesteld onder de redactie van Hans Bruyninckx (promotor-coördinator Steunpunt DO), Sander Happaerts (onderzoeker project 3) en Karoline Van den Brande (onderzoekster project 4). De uitgave van het boek komt op een uitermate interessant tijdstip, aangezien 2012 wereldwijd in het teken staat van de Rio+20 Top. De titel van het boek is "*Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-making and Multi-level Interactions*" (zie Bruyninckx et al., 2012). Naast de inleiding (Van den Brande et al., 2012) en het besluit (Happaerts et al., 2012), bestaat het boek uit twee grote delen. Het tweede boekdeel is gecoördineerd door de onderzoekster van project 4 en bundelt ervaringen van andere subnationale overheden met internationale besluitvorming en discussies inzake duurzame ontwikkeling. De subnationale overheden die aan bod komen in deel 2 zijn: de Spaanse Autonome Gemeenschappen met specifieke aandacht voor Catalonië en Baskenland

(Hanf and Morata, 2012), Wales (Royles, 2012), Schotland (Högenauer, 2012), de Amerikaanse staten en Canadese provincies (Chaloux and Paquin, 2012) en Vlaanderen (Van den Brande, 2012d). Het hoofdstuk over Vlaanderen is geschreven in het kader van project 4.

De belangrijkste en omvangrijkste academische output van project 4 is vervat in het doctoraat dat werd afgerond begin december 2011 en verdedigd wordt in februari 2012. De titel van het proefschrift is: “*Multi-Level Interactions for Sustainable Development. The Involvement of Flanders in Global and European Decision-Making*” (Van den Brande, 2012c). Het doctoraat geeft een uitgebreid en gedetailleerd antwoord op de vier onderzoeksvragen die eerder in deze paper zijn geformuleerd.

## 2. Conclusies omtrent de Vlaamse betrokkenheid

In deze paper worden de belangrijkste conclusies van het onderzoek aangehaald met betrekking tot hoe en waarom Vlaanderen elk van de negen in deel twee aangehaalde kanalen gebruikt (heeft) om betrokken te zijn bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling.

### 2.1 Kanalen tot Europese en mondiale besluitvorming

#### 2.1.1 Nationale besluitvorming als de basis

Het kanaal ‘participatie in nationale besluitvorming’ is een intrastatelijk kanaal en het gebruik ervan impliceert dat Vlaanderen samenwerkt met de federale overheid (en met de andere Belgische subnationale overheden) om tot een gezamenlijke Belgische positie te komen voor Europese en/of mondiale onderhandelingen. Het gebruik van dit eerste kanaal door Vlaanderen viel op tijdens het onderzoek omdat dit kanaal op elk mogelijk vlak het meest gebruikt werd. Voor zowel CSD, AMSDE als de EU participeert de Vlaamse overheid in het algemeen actief en uitgebreid in nationale besluitvormingsprocessen. Bovendien wordt dit kanaal al van in het begin van de jaren ‘90 gebruikt.

De Vlaamse participatie in nationale processen is mogelijk door formele arrangementen die zijn overeengekomen binnen de Belgische institutionele context. Belangrijk om te vermelden zijn het *in foro interno*, *in foro externo* principe en de samenwerkingsakkoorden voor sommige internationale kwesties die zijn opgesteld in het midden van de jaren negentig en in sommige gevallen zijn geactualiseerd in de jaren 2000. Tot op heden bestaat er geen samenwerkingsakkoord voor (inter)nationaal duurzameontwikkelingsbeleid. Ondanks dat de nationale praktijken omtrent duurzame ontwikkeling gebaseerd zijn op een aantal arrangementen die zijn overeengekomen in andere samenwerkingsakkoorden, vb. over internationaal milieubeleid (Belgisch Staatsblad, 1995), over de vertegenwoordiging van België in de Raad van Ministers (Belgisch Staatsblad, 1994b; 2003) en over internationale organisaties (Belgisch Staatsblad, 1994a), moet gesteld worden dat de huidige samenwerkingspraktijken ter coördinatie van internationaal duurzameontwikkelingsbeleid grotendeels informeel zijn en niet zijn neergeschreven. Dat geldt vooral voor wat betreft AMSDE en CSD, en in mindere mate voor de nationale voorbereidingen van Europese onderhandelingen over de EU SDO. Wanneer de nationale onderhandelingen op politiek niveau gevoerd worden in DGE, dan gaat het over formele processen die geregeld worden door het Samenwerkingsakkoord over de Raad van Ministers. In het algemeen leidt dat informele karakter ertoe dat Vlaanderen zich in een onzekere omgeving bevindt en dat het in de meeste gevallen niet kan terugvallen op formele institutionele arrangementen. Dat is relevant wanneer er conflicten ontstaan, al toont de praktijk aan dat er nog niet vaak onoverkomelijke problemen zijn geweest.

Uit het onderzoek blijkt dat Vlaanderen het meest actief participeert ter voorbereiding van CSD (in vergelijking met ter voorbereiding van AMSDE- en EU SDO-processen). Het multi-level besluitvormingsproces voor CSD biedt Vlaanderen ook de meeste opportuniteiten om actief betrokken te zijn: Vlaanderen kan piloot zijn voor de CSD-thema's die tot zijn bevoegdheid behoren en doet dat zo vaak als mogelijk. De beperkte betrokkenheid van de andere Belgische subnationale overheden laat dat bovendien ook toe. Bovendien kan Vlaanderen Vlaamse *best practices* integreren in Belgische statements. De betrokkenheid van Vlaanderen in het AMSDE-proces is beperkter, omdat er maar een piloot is die bovendien federaal is en omdat er aan Vlaamse zijde slechts een beperkte capaciteit was vrijgemaakt om het proces op te volgen en er een groot verloop was van Vlaamse ambtenaren die het proces opvolgden. Het nationale proces voor de EU SDO discussies is verschillend dan dat voor CSD of AMSDE. Ten eerste, het proces speelt zich op Europees niveau af in verschillende Raden, waarvan de voornaamste zijn: de Europese Raad, de Raad Algemene Zaken en de Raad Milieu. Een actieve betrokkenheid in elk van deze Raden is nodig vooraleer in het algemeen gesteld kan worden dat Vlaanderen dat proces actief opvolgt. Ten tweede, het EU SDO-proces speelt zich in grote mate af op politiek niveau, terwijl de andere processen hoofdzakelijk opgevolgd worden door de Vlaamse administratie. Een actieve betrokkenheid op politiek niveau hangt af van het politiek gewicht dat het thema krijgt. Politieke betrokkenheid in het EU SDO-proces stond in Vlaanderen in het algemeen niet erg hoog op de agenda tussen 1999 en 2009. Tot slot, de enige piloot voor het dossier is altijd een federale piloot geweest.

De introductie van het *in foro interno, in foro externo* principe en de samenwerkingsakkoorden hebben Vlaamse participatie in deze processen mogelijk gemaakt. Sinds het begin van de jaren negentig participeert Vlaanderen dan ook in nationale processen voor duurzame ontwikkeling en momenteel doet Vlaanderen dat nog steeds. Anno 2011 is het gebruikelijk dat Vlaanderen deelneemt aan de nationale besluitvorming en is het ook een gewoonte geworden voor Vlaanderen om dat kanaal te gebruiken. Bovendien verkiest Vlaanderen loyaal te zijn ten opzichte van de federale overheid en ten opzichte van wat nationaal is overeengekomen. Vlaamse ambtenaren menen dat van Vlaanderen verwacht wordt dat het deelneemt in en bijdraagt tot nationale coördinatieprocessen. Anno 2011 is het voor Vlaanderen ook duidelijk dat de meeste opportuniteiten voor betrokkenheid in internationale processen voor duurzame ontwikkeling volgen uit deelname in de nationale besluitvorming. Vlaamse participatie in nationale processen is daarom een bewuste en strategische keuze.

### 2.1.2 De nationale delegatie: aanzienlijke opportuniteiten

Via het intrastatelijk kanaal 'participatie in de nationale delegatie' betreedt Vlaanderen de internationale arena als lid van de Belgische delegatie. In het algemeen gebruikt Vlaanderen dat kanaal op een zelfde manier als het vorige kanaal, met uitzondering van twee gevallen. Ten eerste, de Vlaamse deelname als lid van de Belgische delegatie is iets later van start gegaan dan de participatie in de nationale besluitvorming. De belangrijkste reden daarvoor is een capaciteitsbeperking om internationaal beleid op te volgen in de jaren negentig en het begin van de jaren 2000. Bovendien was die deelname pas mogelijk nadat de samenwerkingsakkoorden in werking waren getreden. Ten tweede, de Vlaamse deelname in de nationale delegatie voor de EU SDO discussies op Europees niveau is beperkt gebleven. Dat kan verklaard worden door Belgische (formele en informele) institutionele arrangementen die voorschrijven dat de Europese Raad en de Raad Algemene Zaken tot de federale sfeer behoren, met als gevolg een hoofdzakelijk federale delegatie voor deze vergaderingen.

Net zoals de deelname in de nationale besluitvorming, geldt voor de deelname in de nationale delegatie dat die afhankelijk is van allerlei institutionele arrangementen die zijn overeengekomen binnen de Belgische institutionele context.

Uit het onderzoek blijkt dat van alle kanalen deelname in de nationale delegatie de meeste opportuniteiten biedt aan Vlaanderen om betrokken te zijn op internationaal niveau. Als lid van de Belgische delegatie kan Vlaanderen bijvoorbeeld rechtstreeks de internationale discussies opvolgen en wordt Vlaanderen direct op de hoogte gesteld van de nodige informatie over lopende processen. Vlaamse ambtenaren kunnen ook deelnemen in nationale coördinatievergaderingen die ter plaatse (dat is in de marge van een internationale meeting) georganiseerd worden en waar vaak de finale posities bepaald worden. Wanneer Vlaamse vertegenwoordigers ter plaatse aanwezig zijn kunnen ze ook de Belgisch vertegenwoordiger bijstaan in het uitwerken van Belgische posities die ter plaatse geformuleerd moeten worden. Tot slot kunnen Vlaamse delegatieleden informele meetings opvolgen en een netwerk uitbouwen met allerlei actoren, wanneer zij lid zijn van de Belgische delegatie.

Opnieuw biedt het CSD-proces de meeste opportuniteiten aan Vlaanderen. Zo kunnen Vlaamse delegatieleden bijdragen leveren aan het werk van het Europese *lead country*. Ze kunnen ook op de Belgische stoel zitten (meestal zonder spreekrecht), wanneer dat informeel is overeengekomen binnen de Belgische delegatie. Tijdens Europese coördinatievergaderingen (in de Raadswerkgroep WPIEI Global, wat in praktijk het hoogste orgaan is voor CSD-voorbereidingen op Europees niveau) kunnen ze ook soms het woord nemen voor België.

Het gebruik van dit kanaal wordt op dezelfde manier verklaard als het gebruik van het vorige kanaal (zie boven).

### 2.1.3 Raad van Ministers: verplichte afwisseling

Het intrastatelijke kanaal ‘vertegenwoordiging van de lidstaat in de Raad van Ministers’ wordt heel wat minder gebruikt door Vlaanderen dan de voorgaande twee intrastatelijke kanalen. Bovendien wordt het enkel gebruikt om betrokken te zijn bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling in de EU en de CSD. De Raad van Ministers is immers niet betrokken in het AMSDE-proces.

Het is belangrijk op te merken dat – in tegenstelling tot vele andere subnationale overheden – Vlaanderen dit kanaal *kan* gebruiken. Dat is een resultaat van de Belgische institutionele context en meer specifiek van het *in foro interno, in foro externo* principe en van het Samenwerkingsakkoord omtrent de vertegenwoordiging van België in de Raad van Ministers. De Vlaamse ministeriële vertegenwoordiging is formeel alleen mogelijk in de Raad Milieu, en niet in de Raad Algemene Zaken of in de Europese Raad. Dat kan aanzien worden als een beperking voor Vlaanderen, aangezien beide Raden een (belangrijke) rol hebben gespeeld in het EU SDO-proces tussen 1999 en 2009.

Ondanks het Samenwerkingsakkoord is Vlaanderen bovendien ook op andere vlakken beperkt, door de Belgische en de Europese institutionele context. De *Belgische* context beperkt Vlaanderen door het rotatiesysteem dat verbonden is aan het Samenwerkingsakkoord. Dat systeem leidt ertoe dat de Belgische subnationale overheden elkaar afwisselen als Belgisch vertegenwoordiger en dat Vlaanderen België slechts af en toe kan vertegenwoordigen in de Raad Milieu. De *Europese* institutionele context beperkt Vlaanderen ook. Zelfs wanneer een Vlaamse minister woordvoerder is voor België tijdens vergaderingen van de Raad Milieu is het immers niet zeker dat de Raad Milieu de thema’s CSD of EU SDO op zijn agenda heeft staan. Voor CSD-thema’s is de rol van de Raad Milieu zeer klein.

Sinds het bestaan van het Samenwerkingsakkoord is Vlaanderen er afhankelijk van geworden. Dat Samenwerkingsakkoord bepaalt immers volledig hoe Vlaanderen betrokken *kan* zijn bij de

Europese besluitvorming, ook wanneer de arrangementen die erin zijn vastgelegd niet zijn aangepast aan actuele omstandigheden. Het Samenwerkingsakkoord van 1994 werd aangepast in 2003. Anno 2011 gebeurt de Belgische vertegenwoordiging in de Raad van Ministers nog steeds op basis van dat aangepaste Samenwerkingsakkoord dat momenteel door vele Vlaamse beleidsmakers als gedateerd wordt beschouwd.

#### **2.1.4 Vlaamse vertegenwoordigingen: *goodwill* en gewoonte**

Dit kanaal is het laatste intrastatelijke kanaal dat Vlaanderen kan gebruiken om betrokken te zijn bij de internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling. In de praktijk gebruikt Vlaanderen het kanaal om de EU-discussies en de AMSDE-discussies op te volgen. Meer concreet betreft het de Vlaamse Vertegenwoordiging bij de Belgische Permanente Vertegenwoordiging bij de EU (in Brussel) en de Vlaamse Vertegenwoordiging bij de Belgische Permanente Vertegenwoordiging bij de OESO en bij de Belgische ambassade te Parijs. Vlaanderen heeft geen vertegenwoordiging bij de Belgische Permanente Vertegenwoordiging bij de VN (in New York). Een aantal andere bevindingen trekken de aandacht.

Ten eerste, de Vlaamse vertegenwoordigingen maken deel uit van de Belgische institutionele context en moeten functioneren binnen het kader van de Belgische diplomatieke missie. In het algemeen zijn er geen formele (neergeschreven) institutionele arrangementen die nauwkeurig vastleggen hoe er moet samengewerkt worden tussen de federale en de subnationale diplomaten van een diplomatieke missie. Dat zorgt ervoor dat de Vlaamse diplomaten sterk afhankelijk zijn van de *goodwill* van federale diplomaten om hen te betrekken in processen. Bijgevolg vermijden subnationale diplomaten dat hun werkrelatie met de federale diplomaten op de proef wordt gesteld.

Ten tweede, de Vlaamse Vertegenwoordiging bij de EU volgt de Europese voorbereidingen voor CSD niet op. Dat is een gevolg van de Europese en de Belgische institutionele context: attachés en diplomaten die deel uitmaken van de Vlaamse Vertegenwoordiging in Brussel verschijnen meestal pas op het toneel als de Europese onderhandelingen het niveau van Coreper of van de Raad bereiken, en dat is amper het geval voor CSD. Bovendien wordt gesteld dat actieve betrokkenheid van de Vlaamse Vertegenwoordiging overbodig is, omdat er reeds een goede opvolging is door de ambtenaren van de Vlaamse administratie.

Ten derde, de laatste tien jaar is de capaciteit van de Vlaamse Vertegenwoordiging bij de EU tweemaal versterkt, steeds in de aanloop van een Belgisch Voorzitterschap van de EU (in 2001 en 2010). Uit het onderzoek bleek dat capaciteitsopbouw cruciaal is voor betrokkenheid in (inter)nationale processen.

Tot slot, de Vlaamse Vertegenwoordiging functioneert grotendeels op basis van gewoonte. Met het Samenwerkingsakkoord van 1994/2003 omtrent de Belgische vertegenwoordiging in de Raad van Ministers werden een aantal institutionele arrangementen vastgelegd, die nu nog steeds gevolgd (moeten) worden.

#### **2.1.5 Lobbyen bij de Europese instellingen: weinig toegevoegde waarde**

Uit het onderzoek voor project 4 blijkt dat Vlaamse ambtenaren alleen de Europese Commissie benaderen en geen aandacht besteden aan het Europees Parlement of het Comité van de Regio's om betrokken te zijn bij internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling. Deze drie extrastatelijke kanalen worden in het algemeen zeer beperkt gebruikt door Vlaanderen.

Het kanaal 'benadering van de Europese Commissie' wordt af en toe gebruikt, en dan met betrekking tot de CSD- en de EU SDO-discussies. Voor AMSDE wordt het niet gebruikt,

omdat de Europese Commissie als individuele actor optreedt tijdens een AMSDE-meeting en er een eigen positie en geen gezamenlijke EU-positie brengt. In het algemeen is de Europese Commissie vooral interessant voor Vlaanderen wanneer een thema ter discussie staat dat zowel een Vlaamse als een Europese bevoegdheid is (vb. landbouwbeleid) en/of wanneer Vlaanderen de Belgische piloot is voor het dossier. De geringe contacten tussen Vlaamse ambtenaren en ambtenaren van de Europese Commissie wordt algemeen gezien als een tekortkoming aan Vlaamse zijde. De kantoren van de Vlaamse overheid zijn zo dicht gelegen bij de kantoren van de Europese Commissie dat het verrassend is dat Vlaamse ambtenaren niet actiever zijn in het lobbyen van de Europese Commissie. In zekere zin is het ook onverwacht dat Vlaamse ambtenaren niet lobbyen bij het Comité van de Regio's. Maar deze resultaten bevestigen anderzijds de bevindingen van andere onderzoekers: constitutioneel sterkere subnationale overheden zoals Vlaanderen beschouwen het Comité van de Regio's als een zwakke EU-instelling die weinig macht heeft in het Europese besluitvormingsproces. Bovendien hebben die overheden meestal meer toegang via intrastatelijke kanalen.

Het is echter belangrijk te benadrukken dat deze extrastatelijke kanalen in sommige gevallen simpelweg niet gebruikt *kunnen* worden door Vlaanderen, omwille van de mondiale en/of Europese context waarin Vlaanderen handelt. Bijvoorbeeld, het Europees Parlement en het Comité van de Regio's zijn niet betrokken bij en slechts weinig geïnteresseerd in de interne Europese besluitvorming ter voorbereiding van CSD (het gaat niet om wetgevende processen van de EU en andere onderhandelingen bijvoorbeeld over klimaatsverandering trekken vaak meer aandacht). Voor AMSDE is het zo dat deze EU-instellingen geen rol spelen. De lidstaten treden immers individueel op tijdens AMSDE-vergaderingen en er wordt geen gezamenlijke EU-positie voorbereid door de EU-lidstaten die ook lid zijn van de OESO.

Het onderzoek heeft aangetoond dat wanneer Vlaamse ambtenaren de Europese Commissie benaderen dat gebaseerd is op een strategische keuze. In het algemeen blijkt ook dat Vlaanderen de EU-instellingen niet benadert omdat het meer toegangsmogelijkheden heeft via de intrastatelijke kanalen, omdat het gebruik van extrastatelijke kanalen hoge investeringen van personeel, tijd en geld vergt terwijl de meerwaarde van het gebruik beperkt blijft, omdat Vlaanderen loyaal wil blijven ten opzichte van de Belgische institutionele context en zich gebonden voelt ten opzichte van wat nationaal overeengekomen is en omdat Vlaanderen niet gewoon is om te lobbyen bij de EU-instellingen en zich de praktijk nog niet eigen heeft gemaakt, wat een drempel vormt.

### **2.1.6 Oprichting van een subnationaal informatiekantoor: niet essentieel**

Een ander extrastatelijk kanaal dat slechts beperkt gebruikt is door Vlaanderen is het kanaal 'oprichting van een subnationaal informatiekantoor'. De analyse toont enkel het bestaan aan van Vleva (het Vlaams-Europees verbindingsagentschap) in Brussel dat werd opgericht in 2006. Vleva is echter geen typisch subnationaal informatiekantoor, zoals wordt beschreven in de academische literatuur. Het is geen overheidsorganisatie, maar een publiek-privaat samenwerkingsinitiatief. Vleva functioneert als een *front office* voor het Vlaamse middenveld en de civiele maatschappij en werkt nauw samen met de Vlaamse Vertegenwoordiging bij de EU. Sinds 2009 is Vleva ook actief omtrent duurzame ontwikkeling.

In het algemeen is het niet essentieel voor Vlaanderen dat een onafhankelijk Vlaams informatiekantoor wordt opgericht omdat Vlaanderen in de meeste gevallen (vb. in Brussel en Parijs) al een Vlaamse Vertegenwoordiging heeft die functioneert als *front office* voor de Vlaamse overheid. Ondanks dat zo'n Vlaamse Vertegenwoordiging dient te handelen in het kader van de Belgische institutionele context, hebben Vlaamse attachés en diplomaten meestal meer toegangsmogelijkheden dan onafhankelijke Vlaamse *liaison officers* zouden hebben. Het

onderzoek suggereert tot slot ook dat de feitelijke oprichting van een informatiekantoor afhangt van een strategische en/of politieke beslissing.

### **2.1.7 Deelnemen in netwerken als (niet-)essentieel kanaal**

Extrastatelijke kanalen worden slechts beperkt gebruikt door Vlaanderen, dat is duidelijk. Er is echter een extrastatelijk kanaal dat de aandacht lijkt te trekken van Vlaamse ambtenaren, namelijk het kanaal 'participatie in netwerken (van subnationale overheden)'. Het onderzoek voor project 4 heeft de Vlaamse deelname in de netwerken nrg4SD, ENCORE en ESDN bestudeerd. Alleen nrg4SD en ESDN werden gebruikt door Vlaanderen als kanaal naar respectievelijk CSD en EU-besluitvorming.

Vlaanderen is vaak happig en enthousiast om deel te nemen in netwerken zoals ESDN en nrg4SD. Desondanks is het nut van deze netwerken om echt betrokken te zijn bij de internationale discussies omtrent duurzame ontwikkeling vaak beperkt, gewoon omdat deze netwerken zelf niet actief betrokken zijn op het internationale toneel inzake duurzame ontwikkeling. Bijvoorbeeld, sinds 2002 neemt Vlaanderen deel aan nrg4SD en (in zekere zin) is dit voordelig geweest voor Vlaanderen in de context van CSD. Maar in 2008 besloot het netwerk zijn focus te verleggen van duurzame ontwikkeling (en CSD) naar klimaatthema's (en UNFCCC). Bijgevolg kon Vlaanderen nrg4SD niet langer gebruiken als weg naar CSD-besluitvorming. Netwerken zoals nrg4SD, ESDN en ENCORE zijn meestal nuttig voor Vlaanderen, maar niet voor het beïnvloeden van internationale discussies en eerder voor het uitwisselen van informatie en voor bilaterale partnerschappen en netwerken uit te bouwen met andere actoren.

De Vlaamse deelname in netwerken wordt grotendeels bepaald door strategische keuzes, die gedragen moeten zijn door het politieke niveau. Zodra deze netwerken niet nuttig meer blijken voor Vlaanderen of niet meer politiek gedragen worden, is een daling van de deelname van Vlaamse ambtenaren in het netwerk zichtbaar. Zo'n netwerken blijken ook nuttig in het kader van het voeren van een identiteitspolitiek. Een netwerk als nrg4SD werd bijvoorbeeld gebruikt om Vlaanderen meer internationale zichtbaarheid en erkenning te geven. Het onderzoek toont ook aan dat de deelname van Vlaanderen in netwerken heel nauw samenhangt met de interesse en het engagement van specifieke Vlaamse ambtenaren. Dat was bijvoorbeeld het geval voor de initiële betrokkenheid van Vlaanderen in nrg4SD, toen de gedrevenheid van een klein aantal Vlaamse ambtenaren bepalend was voor de Vlaamse deelname in nrg4SD.

## **2.2 Een aantal aandachtspunten**

### **2.2.1 Een minimum niveau aan politieke wil, middelen en capaciteit**

Vlaanderen kan een gevarieerd gamma aan kanalen gebruiken om betrokken te zijn bij mondiale en Europese besluitvorming. Opdat Vlaanderen echter in de praktijk ook effectief betrokken kan zijn op het internationale niveau moet er een minimum niveau van politieke wil aanwezig zijn in Vlaanderen. Alleen zo kan de beleidsdoelstelling van internationale betrokkenheid verwezenlijkt worden. De beleidsnota van de minister-president suggereert een hoog niveau van politieke wil. Dat wordt echter niet vertaald in een actieve betrokkenheid van Vlaamse kabinetsleden en ministers in internationale besluitvorming over duurzameontwikkelingskwesties. Vooral in het CSD-proces, waar de politieke betrokkenheid het hoogst kan zijn (in vergelijking met het AMSDE- en het EU SDO-proces), is afwezigheid en beperkte betrokkenheid van kabinetsleden en ministers erg opvallend. Uit het onderzoek blijkt trouwens dat in het algemeen Vlaamse kabinetsleden en ministers een sterkere

internationale aanwezigheid van Vlaanderen niet echt als prioritair beschouwen (ondanks wat in beleidsnota's wordt geformuleerd).

Politieke wil is bepalend voor het niveau van middelen dat Vlaanderen *kan* investeren in het gebruik van bepaalde kanalen. Vlaanderen laat zijn keuze om bepaalde kanalen te gebruiken immers afhangen van de middelen (personeel, tijd, financieel) dat het kan investeren in deze kanalen. Alleen wanneer de beleidsdoelstelling om internationaal betrokken te zijn politiek gedragen wordt, zullen de nodige middelen toegewezen worden (vb. de uitbreiding van de Vlaamse Vertegenwoordiging in 2001). Een minimumniveau aan middelen is vooral belangrijk voor het gebruik van extrastatelijke kanalen, aangezien die hoge (bijkomende) investeringen in personeel, tijd en financiële middelen vereisen.

Capaciteit, in termen van beschikbaar personeel, speelt een cruciale rol en werd meerdere keren naar verwezen door respondenten. Soms heeft een gebrek aan personeel of een groot verloop van personeel Vlaanderen beperkt om een aantal kanalen intensief te gebruiken. Daarnaast wordt via het onderzoek duidelijk dat het tijd vraagt vooraleer nieuw aangestelde ambtenaren kennis, expertise en institutioneel geheugen hebben verworven omtrent het proces, wat hen verhindert om snel als ervaren actoren te functioneren. Heel wat betrokken diensten kenden immers een opstartfase van een vier- à vijftal jaar. Capaciteitsopbouw en strategisch handelen lijken nauw verwant. Alleen wanneer Vlaanderen gedurende een hele periode uitgebreid betrokken is geweest in een internationaal proces en alleen nadat het expertise en institutioneel geheugen over dat proces heeft verworven, kan het op een gepaste manier de kosten en baten van zijn betrokkenheid inschatten. Het is zelfs zo dat wanneer Vlaanderen een gebrek heeft aan kennis, expertise en institutioneel geheugen dat het sommige kanalen eerder uit gewoonte gebruikt, m.a.w. dat het een kanaal gebruikt omdat het dat kanaal tevoren ook al gebruikte.

## 2.2.2 Beperkingen van de (inter)nationale context

Het onderzoek heeft echter ook aangetoond dat zelfs wanneer Vlaanderen internationale betrokkenheid als doelstelling stelt, wanneer dat doel politiek gedragen wordt en wanneer de Vlaamse overheid de noodzakelijke middelen voorziet, dat Vlaamse betrokkenheid niet gegarandeerd is. Dat komt doordat de nationale en de internationale context waarin Vlaanderen handelt ook beperkingen oplegt aan Vlaanderen.

Ondanks dat de *Belgische* institutionele context heel wat opportuniteiten biedt aan de subnationale overheden bij het gebruik van intrastatelijke kanalen, legt deze context ook beperkingen op. Een evident voorbeeld is het rotatiesysteem dat ertoe leidt dat Vlaamse ministers België slechts af en toe kunnen vertegenwoordigen in de Raad van Ministers en voor bepaalde beleidsthema's meer dan voor andere. Denk bijvoorbeeld ook aan de samenwerkingsakkoorden die niet meer aangepast zijn aan actuele praktijken of aan het hoge aantal informele overeenkomsten.

De meeste beperkingen resulteren echter uit de *Europese* en de mondiale institutionele context. De EU biedt subnationale overheden wel wat opportuniteiten, maar werkt toch vooral beperkend. In het begin van de jaren negentig werden een beperkt aantal toegangsmogelijkheden gecreëerd. Twintig jaar later moet echter vastgesteld worden dat het aantal niet is toegenomen en, wat belangrijker is, dat de bestaande toegangsmogelijkheden eigenlijk niet veel opleveren aan subnationale overheden of dat die overheden hun toegang toch eerst dienen te onderhandelen op nationaal niveau.

De *mondiale* institutionele context blijft totaal onaangepast aan de rol die subnationale overheden willen/moeten spelen. Internationale organisaties behoren nog steeds tot het terrein

van nationale overheden en de toegang tot deze organisaties is beperkt tot actoren die geen nationale overheid vertegenwoordigen. Soms staan de onderhandelingen ook open voor andere, vooral niet-gouvernementele, actoren, maar niet voor subnationale overheden. Meestal kan Vlaanderen de EU gebruiken om de Vlaamse betrokkenheid te verhogen in mondiale besluitvorming. Voor AMSDE is dat echter niet het geval.

De aard van de Europese en de mondiale discussies kan ook beperkende gevolgen hebben. Het onderzoek heeft aangetoond dat het momentum voor duurzame ontwikkeling anno 2011 verloren lijkt te zijn. Zowel de VN, de OESO en de EU ervaren op dit ogenblik moeilijkheden om duurzame ontwikkeling (in de vorm die gecreëerd werd door de Brundtlandcommissie en in Rio) op de agenda te houden (zie ook Van den Brande et al., 2011a). De Rio+20 Top die gepland is in 2012 zal belangrijk zijn om nieuw momentum voor duurzame ontwikkeling te ontwikkelen, algemeen gezien maar ook in de drie bestudeerde internationale settings. Op EU-niveau werkt de aard van de discussies ook op een andere manier invloed uit, namelijk door de ad-hoc-merken van het Europese besluitvormingsproces over de EU SDO. Dat leidde op Belgisch en Vlaamse niveau tot een ad-hocproces, een groot personeelsverloop en een beperkte interesse langs de zijde van Vlaamse ambtenaren om het proces voor een langere periode op te volgen.

### 3. Aanbevelingen

In dit deel worden een aantal aanbevelingen geformuleerd. Ze dienen vooral als aandachtspunt en om de discussie op te starten rond een aantal kwesties. Ze vloeien voort uit het onderzoek dat gevoerd werd voor project 4.

#### 3.1 Vlaamse coördinatie over internationaal duurzameontwikkelingsbeleid

De voorbije jaren is het internationale duurzameontwikkelingsbeleid op verschillende manieren gecoördineerd op Vlaams administratief niveau, met de nodige spanningen tot gevolg tussen de verantwoordelijke teams bij DAR en LNE. Recent zijn er onderlinge werkafspraken vastgelegd tussen beide departementen. Die werkafspraken zouden moeten zorgen voor een duidelijkere Vlaamse coördinatie. Het is echter sterk aanbevolen dat naar een permanente oplossing wordt gezocht voor de Vlaamse coördinatie over internationaal duurzameontwikkelingsbeleid. De huidige werkafspraken zijn immers niet algemeen en omvangrijk genoeg. Meer concreet, deze werkafspraken zullen tekortschieten en onderhandelingen zullen nodig zijn wanneer er nieuwe internationale organen opduiken die duurzameontwikkelingskwesties bespreken.

De WGDO (of een subgroep 'WGDO internationaal') kan dienst doen als intern Vlaams coördinatieorgaan ter voorbereiding van onderhandelingen op nationaal, Europees en/of mondiaal niveau, maar het moet zich ontwikkelen tot een echt coördinatieorgaan dat de Vlaamse positie voor internationale fora voorbereidt en het kan die rol best formeel toegeschreven worden. De aanstelling van de WGDO als Vlaams coördinatieorgaan voor internationale duurzameontwikkelingsdossiers brengt met zich mee dat de vergaderingen van de WGDO wat timing en agenda betreft beter afgestemd kunnen worden op de nationale en Europese coördinatievergaderingen. Afhankelijk van de thema's die op de internationale agenda staan kunnen verschillende inhoudelijke experts uitgenodigd worden – steeds voor een beperkt aantal vergaderingen. Deze experts kunnen de Vlaamse trekker van het internationaal dossier inhoudelijk ondersteunen ter voorbereiding van de Vlaamse standpuntbepaling. Bovendien kan op die manier de rol en aanstelling van een Vlaamse 'trekker' formeel bepaald worden.

De relatie met DiV en met SOIA moet ook onderzocht worden. Het coördinatieorgaan SOIA staat sinds 2010 in voor Vlaamse interdepartementale coördinatie inzake Europese en mondiale domeinoverschrijdende beleidskwesties. Het is het overwegen waard om internationaal duurzameontwikkelingsbeleid te coördineren in SOIA. Coördinatie in SOIA zou de algemene interesse van Vlaamse ambtenaren in internationaal duurzameontwikkelingsbeleid kunnen opkrikken en zou bovendien de werklast van het kleine Team Duurzame Ontwikkeling van DAR kunnen verlichten.

Het is belangrijk dat de Vlaamse trekker expertise en institutioneel geheugen opbouwt, dat hij/zij een persoonlijk netwerk van experts ontwikkelt en dat hij/zij door de andere actoren in de onderhandelingen erkend wordt als een expert in het domein. De Vlaamse trekker kan dus best een overzicht trachten te verwerven over hoe duurzame ontwikkeling in verschillende fora aan bod komt en over de historiek van duurzameontwikkelingsprocessen op de verschillende bestuursniveaus. Om deze rol goed te kunnen invullen, lijkt het aanbeloven dat een Vlaamse trekker de kans krijgt om het internationale dossier gedurende langere tijd op te volgen. Tot slot is het voor Vlaanderen ook belangrijk dat de Vlaamse trekkers actief deelnemen aan de nationale (vb. door de functie van piloot op te nemen en aan de Europese (inclusief deelname aan informele werkgroepen) coördinatievergaderingen.

### **3.2 Een samenwerkingsakkoord voor internationaal duurzameontwikkelingsbeleid?**

De bestaande praktijken van coördinatie en samenwerking volgen deels de bepalingen van een aantal bestaande samenwerkingsakkoorden, maar verlopen toch grotendeels op een informele en ad-hocbasis. Een samenwerkingsakkoord inzake internationaal duurzameontwikkelingsbeleid zou meer duidelijkheid kunnen scheppen door de bestaande praktijken een formeel kader te geven. In zo'n samenwerkingsakkoord zouden regels uitgeschreven kunnen worden over het coördinatieproces, inclusief het coördinatieorgaan op politiek en/of administratief niveau. Momenteel spelen DGE en COORMULTI een belangrijke rol. De rol en functionering van DGE is formeel uitgetekend en volgt het Samenwerkingsakkoord inzake de Raad van Ministers. Voor COORMULTI is dat niet het geval. In een samenwerkingsakkoord zou de rol van beide organen inzake internationaal duurzameontwikkelingsbeleid vastgelegd kunnen worden. Indien in zo'n samenwerkingsakkoord de coördinerende rol bij de federale overheid komt te liggen, zoals dat ook nu het geval is, moet duidelijkheid geschept worden over de rol van de verschillende federale actoren (meer specifiek de FOD Buitenlandse Zaken, de PODDO en het Federaal Planbureau). In een samenwerkingsakkoord inzake internationaal duurzameontwikkelingsbeleid kan eveneens verankerd worden wat de rol is van de piloten en experts in het besluitvormingsproces.

Op nationaal en Vlaams niveau wordt al enkele jaren gesproken over de opstelling van een samenwerkingsakkoord. Voor internationaal duurzameontwikkelingsbeleid moet echter wel rekening gehouden worden met het fluctuerende en ad-hockarakter van internationale processen voor duurzame ontwikkeling. Anno 2011 is het immers niet zeker of de verschillende processen inzake duurzame ontwikkeling in de CSD, de AMSDE en de EU nog een toekomst hebben. In het geval dat deze internationale processen uitsterven, is een samenwerkingsakkoord dat focust op de Belgische intergouvernementele samenwerking voor internationaal duurzameontwikkelingsbeleid (in zijn huidige vorm) uiteraard overbodig. In het algemeen moet goed overwogen worden wat wordt vastgelegd in een samenwerkingsakkoord. Het is immers al aangetoond in het verleden dat eens formele arrangementen worden

vastgelegd, die ervoor zorgen dat actoren een pad betreden waarvan op korte tot middellange termijn moeilijk afgeweken kan worden.

### **3.3 Huidige praktijken voortzetten voor CSD en verbeteren voor AMSDE- en EU SDO-proces**

Vlaanderen volgt CSD ondertussen al bijna twintig jaar op. Het verbaast dan ook niet dat de huidige opvolging van CSD-processen tamelijk op punt staat. Vlaanderen beschikt ook over een zekere capaciteit om CSD-processen actief en uitgebreid op te volgen. Het is sterk aanbevolen de huidige praktijken van opvolging te handhaven. De verworven capaciteit om CSD-processen op te volgen dient behouden te blijven, zodat ook de verworven expertise en het institutioneel geheugen bewaard kunnen blijven. Deze aanbeveling blijft van toepassing, ook als CSD-processen minder belangrijk worden. De kans bestaat immers dat de Rio+20 Top in 2012 nieuw momentum creëert voor duurzame ontwikkeling, of misschien zelfs een nieuw VN-orgaan opricht of verantwoordelijk stelt voor duurzame ontwikkeling of aanverwante processen (zoals omtrent groene economie). De verworven capaciteit kan dan onmiddellijk aangewend worden voor de opvolging van nieuwe processen.

De opvolging van het AMSDE- en het EU SDO-proces door Vlaanderen kan beter. Tot nu toe vertoont de Vlaamse opvolging een aantal gebreken, zoals een groot personeelsverloop en gebrekkige continuïteit en lacunes in de overdracht van verworven kennis en institutioneel geheugen. Dat is duidelijk een werkpunt. Het is aanbevolen dat de Vlaamse overheid inzake internationaal duurzameontwikkelingsbeleid een groot personeelsverloop tracht te vermijden, zorgt voor meer continuïteit en voor een meer standvastige opvolging, of toch tenminste als het in deze processen betrokken wil blijven.

Tot slot is het enorm belangrijk dat Vlaanderen zijn middelen investeert in een actieve deelname in nationale coördinatieprocessen en in de nationale delegatie, aangezien beide kanalen duidelijk de meeste voordelen opleveren voor Vlaanderen om betrokken te zijn in internationale besluitvorming over duurzame ontwikkeling.

### **3.4 Actualisering Samenwerkingsakkoord Raad van Ministers**

Het Samenwerkingsakkoord van 2003 omtrent de vertegenwoordiging van België in de Raad van Ministers van de EU zou geactualiseerd moeten worden en aangepast moeten worden aan huidige praktijken. Bovendien kan het nuttig zijn dat (gegeven het feit dat het Lissabonverdrag van de Europese Raad een officiële EU-instelling heeft gemaakt) de nationale voorbereidingen van vergaderingen van de Europese Raad geformaliseerd worden. Dat is trouwens niet alleen relevant voor het beleidsdomein duurzame ontwikkeling, maar ook voor andere beleidsdomeinen.

Vlaanderen is bevoegd voor duurzame ontwikkeling, maar op Europees niveau vindt een belangrijk deel van de besprekingen omtrent de EU SDO plaats in de Europese Raad en de Raad Algemene Zaken. Het is aanbevolen dat Vlaanderen (met de andere Belgische subnationale overheden) onderhandelt over een nauwere betrokkenheid bij de vergaderingen van deze Raadsformaties. Dat kan vastgelegd worden in een nieuw Samenwerkingsakkoord omtrent de Raad van Ministers, en ook in een akkoord over de Europese Raad.

### **3.5 Vlaamse attaché in New York**

De Vlaamse overheid zou kunnen overwegen om een Vlaamse attaché aan te stellen bij de Permanente Vertegenwoordiging van België bij de VN in New York. Momenteel is er zo geen

attaché aangesteld in New York, terwijl dat wel het geval is in Parijs voor de opvolging van bijvoorbeeld de OESO en UNESCO en in Genève voor de opvolging van de activiteiten van allerlei VN-instellingen. Een Vlaamse attaché in New York zou de VN-vergaderingen kunnen opvolgen inzake duurzame ontwikkeling, maar ook over allerlei andere thema's die behoren tot de Vlaamse bevoegdheden. De aanstelling van zo'n Vlaams attaché zou nuttig kunnen zijn, zeker wanneer wordt uitgerekend hoeveel dagen per jaar op dit moment twee of meer Vlaamse ambtenaren in New York aanwezig zijn om VN-vergaderingen (alleen al over duurzame ontwikkeling) op te volgen. Het is aanbevolen dat deze optie in overweging wordt genomen door de Vlaamse overheid.

### 3.6 Lobbyen bij de Europese Commissie

Vlaamse ambtenaren zouden meer kunnen investeren in hun contacten met de Europese Commissie, en dat vooral wanneer thema's besproken worden die zowel Vlaamse als Europese bevoegdheden zijn. Het is merkwaardig dat ondanks dat Vlaamse ambtenaren hun kantoor zo dicht hebben bij de kantoren van de Europese Commissie, er slechts weinig contacten zijn tussen beide. Zo'n investering is alleen mogelijk wanneer het lobbyen bij de Europese Commissie ook op politiek niveau als relevant beschouwd wordt en erkend wordt, wat momenteel tekortschiet. Vlaamse ambtenaren lobbyen weinig bij de EU-instellingen omdat het weinig directe resultaten oplevert en omdat dat daarom niet (of minder) erkend wordt door kabinetsleden.

### 3.7 Deelname in netwerken

Ondertussen zijn er – naast dit onderzoek – al wel wat studies geweest over de deelname van subnationale overheden in netwerken. Uit die studies en uit dit onderzoek blijkt in het algemeen dat deze netwerken vaak heel nuttig zijn voor de uitwisseling van informatie over beleidservaringen en *best practices*, voor de uitbouw van een informeel netwerk en voor informele contacten met beleidsmakers van andere overheden. Sommige van die netwerken zijn bovendien ook interessant omdat ze toelaten dat een internationale persoonlijkheid en zichtbaarheid wordt gecreëerd voor de subnationale overheid en haar beleid. Netwerken zijn in het algemeen minder relevant wat de beïnvloeding van internationale besluitvorming betreft.

Anno 2011 is Vlaanderen tamelijk actief in ESDN en volgt het de activiteiten van het netwerk op een consequente wijze op. Omwille van het (informeel) netwerk dat op Europees niveau uitgebouwd kan worden via ESDN is het aanbevolen dat Vlaanderen actief blijft in ESDN.

Sinds 2008 heeft Vlaanderen twijfels over zijn deelname in nrg4SD. In 2008 en 2009 werd de Vlaamse deelname dan ook tot een minimum herleid. Anno 2011 is Vlaanderen terug wat actiever in het netwerk. Het is belangrijk dat Vlaanderen het werk van nrg4SD inzake CSD-besluitvorming blijft opvolgen (van nabij of op de achtergrond). Nrg4SD is het enige mondiale netwerk dat focust op de rol van subnationale overheden in governance voor duurzame ontwikkeling en heeft potentieel om op een extrastatelijke manier de zichtbaarheid van Vlaanderen in CSD te verhogen. De toekomst zal moeten uitwijzen of nrg4SD nieuwe opportuniteiten zal bieden voor Vlaanderen om een stem te hebben in CSD. Indien dat het geval zou zijn, dan is het zonder twijfel relevant dat Vlaanderen de betrokkenheid van kabinetsleden en ministers in de activiteiten van het netwerk verhoogt. De ervaringen van andere subnationale overheden hebben immers aangetoond dat alleen wanneer voldoende en op politiek niveau geïnvesteerd wordt in een netwerk, er het maximale uitgehaald kan worden.

## Referenties

- Belgisch Staatsblad (1994a), Kaderakkoord van 30 juni 1994 tot samenwerking tussen de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten over de vertegenwoordiging van het Koninkrijk België bij de Internationale Organisaties waarvan de werkzaamheden betrekking hebben op de gemengde bevoegdheden.
- (1994b), Samenwerkingsakkoord van 8 maart 1994 tussen de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten, met betrekking tot de vertegenwoordiging van het Koninkrijk België in de Ministerraad van de Europese Unie.
- (1995), Samenwerkingsakkoord van 5 april 1995 tussen de federale Staat, het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest met betrekking tot het internationaal milieubeleid.
- (2003), Samenwerkingsakkoord tussen de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten tot wijziging van het samenwerkingsakkoord van 8 maart 1994 tussen de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten met betrekking tot de vertegenwoordiging van het Koninkrijk België in de Ministerraad van de EU.
- Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds) (2012), *Sustainable Development and Subnational Governments. Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Palgrave Macmillan (in press), Basingstoke.
- Chaloux A. & Paquin S. (2012), 'Green paradiplomacy in North America. Successes and limits of the NEG-ECP', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments. Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Delreux T. & Van den Brande K. (2010), Taking the lead: informal division of labour in the EU's external environmental policy-making. IIEB Working Paper n° 42. Leuven: Institute for International and European Policy.
- Geeraerts K., Bursens P. & Leroy P. (2004), Rapport Vlaams Internationaal Milieubeleid. Vlaams milieubeleid steekt de grenzen over. De Vlaamse betrokkenheid bij de totstandkoming van Europees en multilateraal milieubeleid. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Steunpunt Milieubeleidswetenschappen.
- Hanf K. & Morata F. (2012), 'Spanish Subnational Involvement in Multi-level Sustainable Development Issues', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments. Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Happaerts S., Bruyninckx H. & Van den Brande K. (2012), 'The state of sustainable development: Perspectives from the subnational level', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Happaerts S. & Van den Brande K. (2010), Sustainable Development between International and Domestic Forces. The Policy Experiences of Quebec, North Rhine-Westphalia and Flanders. Working paper n°18. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2011), 'Sustainable Development and Transnational Communication: Assessing the International Influence on Subnational Policies'. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 13 (5) p. 527–544.
- Happaerts S., Van den Brande K. & Bruyninckx H. (2008), Governance for sustainable development at the inter-subnational level. The case of the Network of Regional

- Governments for Sustainable Development (nrg4SD). Working paper n°3. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2009), 'Subnationale overheden in governance voor duurzame ontwikkeling. Inter-subnationale netwerken als route voor Vlaanderen naar multilaterale besluitvorming?'. Res Publica, 4.
- (2010), 'Governance for Sustainable Development at the Inter-subnational Level: the Case of the Network of Regional Governments for Sustainable Development (nrg4SD)'. *Regional & Federal Studies*, 20 (1) p. 127-149.
- (2011), 'Subnational governments in transnational networks for sustainable development. The experiences of Flanders and Wallonia in ENCORE and nrg4SD'. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 11 (4) p. 321-339.
- Högenauer A.-L. (2012), 'Subnational Involvement in EU Policy-Making – The Case of Scottish Flood Risk Management', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Peeters K. (2009), Beleidsnota 2009-2014. Algemeen Regeringsbeleid, Brussel: Vlaamse Regering.
- Royles E. (2012), 'A 'responsibility' to act globally: investigating the Welsh Assembly Government's engagement in nrg4SD', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Van den Brande K. (2009a), Flanders in UN Decision-making for Sustainable Development. Exploring Routes to CSD-16 and CSD-17. Working paper n°14. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2009b), The Flemish Subnational Government in the Decision-Making Process for the UN Commission on Sustainable Development. Case Study: CSD-16. Working paper n°12. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2010), Flanders in the UN and OECD Discussions on Sustainable Development. An Assessment of Visibility, Presence and Policy Impact. Working paper n°21. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2011a), 'De EU, België, Vlaanderen en de VN: Vlaanderen in de VN, een blik op de betrokkenheid bij de besluitvorming in de Commissie Duurzame Ontwikkeling'. *Wereldbeeld. Tijdschrift voor de Verenigde Naties*, Jaargang 35 nr. 157 (2011/1) p. 38-43.
- (2011b), Flanders in the EU decision-making process on the EU Sustainable Development Strategy. A prepared actor in an extinguishing process? Working paper. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2011c), Intergovernmental Cooperation in Belgium. The Case of International Sustainable Development Policy. Working paper n°24. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2012a), 'The European Union in the Commission on Sustainable Development', in Wouters J., Bruyninckx H., Basu S. & Schunz S. (eds), *The European Union and Multilateral Governance: Assessing EU Participation in United Nations Human Rights and Environmental Fora*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- (2012b), 'Intergovernmental Cooperation for International Decision-making in Federal States: The Case of Sustainable Development in Belgium'. *Regional & Federal Studies*, (accepted for publication).

- (2012c), 'Multi-level Interactions for Sustainable Development. The Involvement of Flanders in Global and European Decision-Making', PhD dissertation, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven.
- (2012d), 'Subnational Routes to Global Decision-Making. Flanders in the UN and OECD Discussions on Sustainable Development', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-Level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Van den Brande K., Bruyninckx H. & Happaerts S. (2012), 'Sustainable development and subnational governments', in Bruyninckx H., Happaerts S. & Van den Brande K. (eds), *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-level Interactions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (in press).
- Van den Brande K., Happaerts S. & Bouteligier S. (2011a), Keeping the sustainable development flame alive, The Broker.
- Van den Brande K., Happaerts S. & Bruyninckx H. (2008), The role of the subnational level of government in decision-making for sustainable development. A multi-level governance perspective. Working paper n°4. Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.
- (2011b), 'Multi-Level Interactions in a Sustainable Development Context. Different routes for Flanders to Decision-Making in the UN Commission on Sustainable Development'. *Environmental Policy and Governance*, 21 (1) p. 70-82.